

**İslâm Düşüncesinin İlk Özgürlükçü Hareketi Mu'tezile'nin
"Kader" Anlayışı**

Doç.Dr. Abdulhamit SİNANOĞLU*

Özet

İslâm düşünce tarihinde kaderle ilgili tartışmalar hicri birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren; çok erken bir dönemde ortaya çıkmıştır. Kader konusunun hem siyâsî, hem de itikâdî yönleri bulunduğu için her dönemde düşünürlerin ve araştırmacıların dikkatlerini çekmiştir. Biz bu makalemizde bu tartışmaların ortaya çıkışı ve arkaplanı üzerinde durmayacak; konuya bazı Mu'tezile kelamcılarının kavramsal tahlil ve yorumlarını vererek, geleneksel Sünnî anlayışlardan farklı yaklaşımlarını açıklamaya çalışacağız. Arap dilinde "kader" ve "kudret" sözcükleri aynı kökten gelmekte, fakat Mu'tezile kelamcıları, ilâhî adaleti ve insan sorumluluğunu temellendirmek için bu sözcüğü değişik, hatta birbirlerine zıt anlamlarının da bulunduğunu hesaba katarak açıklamışlardır.

Anahtar kelimeler: Mu'tezile, kader, kudret, kaza, takdir, halk (yaratma), fül.

Fate Comprehension Of Mu'tazilah Which First Partisan Of Freedom School In Islam

Abstract

In Islamic history of thinking, weird discussions arise when very an early period which the depth of second of first century of the hegira. Thinkers and searchers to call attention fate of subject every time because its dimension of both politician and belief. We won't spend a lot of time thinking about appear of this discussions and its background in this article. We will explain topical some Mu'tazilah of thinkers conceptual

analysis and commentate. Besides we will explain approachs which different from traditional Sunni comprehension. In Arab language, "fate" and "force" words the same from source but Mu'tazilah thinkers explain this word as consider to different and theirs opposite meaning for based on divine justice and person of responsibility.

Keywords: Mu'tazilah, Fate, Force, Adjudication, Appreciation, Create, Act.

Giriş

"Kader" ile "kudret" sözcükleri geleneksel İslâm düşüncesinde çoğunlukla birbirine tam zıt kavramlar halinde kullanılmıştır. Burada "kudret" kavramı ile "insanın gücü"nü kastediyoruz. Biz bu başlık altında konuya Mu'tezile ekolü açısından yaklaşacak ve bu iki sözcük arasındaki anlam alanını Allah-insan ilişkisi çerçevesinde; insanın özgürlüğü bağlamında ele alacağız.

İslam düşünce tarihinde Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil'in Kelâm ilmini, Felsefeyi ve özgür düşünceyi yasaklamasından itibaren Mu'tezile zayıflamaya; bu süreçten sonra da ehl-i hadîsin ve fıkıhçıların din hakkındaki yaklaşımları hakim söylem olmaya başlamıştır. Bundan sonra Müslümanların kader anlayışı, insan kudretini ya sınırlamış ya da yok saymıştır.

Mu'tezile ekolünde kader konusunda yapılan tartışma ve yorumlar, kâinatın belli bir düzen içerisinde yaratılışını değil, fiillerinden sorumlu olan insanın, bu yaptıklarının ezelde tayin ve tespit edilip edilmediği meselesiyle ilgilidir. Kainatta, Yüce Allah tarafından yaratılıp yaşatılan her varlığın, kendisine özgü bir kaderi bulunmaktadır. İnsanın kaderi de iyilik ve kötülük işleyecek tarzda yaratılmış ve kendisine akıl ve irâde verilmiş olmasıdır. "İnsanın gayesi Allah tarafından tespit edilmiş olmasına rağmen, bu hedefin gerçekleştirilmesini Allah, insana bırakmıştır. İnsan, akli, irâdesi ve tecrübesi ile bu

gayeyi gerçekleştirebilecek *imkāna* sahiptir. Amacı gerçekleştirep-gerçekleştirmemekte insan serbest bırakılmıştır. Yani insana bu hürriyeti Allah vermiştir.”¹

A. Mu'tezile Açısından "Kader" Kelimesinin Kavramsal Çözümlemesi

I. Kader Kelimesinin Anlam Alanı: Kader-Kudret İlişkisi

Kader kelimesi *ölçü, güç yetirme, kaza ve hüküm, kudret, ölçerek ve takdir ederek tayin etme, rızkı daraltma, her şeyin olduğu gibi kılınması* gibi anlamlara gelmektedir.² Kader ve takdir kelimelerinin türevleri Kur'an'ın bir çok âyetinde geçer. Bu sözcüğün mihrini “bir ölçü dahilinde tayin etmek, her şeyi bir ölçü ve nizam göre tanzim etmek” oluşturmaktadır. Günümüzde bazı araştırmacılar da, biraz sonra ağırlıklı olarak Mu'tezile açısından ele alacağımız bu kavramın, Hz. Peygamber (a.s.)’den sonra ortaya çıkan ıstılâhî anlamlarla bir ilgisinin bulunmadığını ileri sürmektedir.³

Mu'tezile düşünürleri “kadera” fiilini “kâse” = *kıyasladı* ve “mâsele” = *örnek getirdi* şeklinde açıklamışlardır. “Şunu şuna takdir ettim, yani bunu bununla kıyasladım ve onu onun gibi yaptım” denir. Bu, tahmini-faraza bir şeydir. Yine “istediğin gibi takdir et” denir. Yani, “farz et, gerekli kıl” demektir. Bu durumda “Yüce Allah taati ve mâsiyyeti takdir etti” demek, “onları açıkladı” demektir. Bunların hepsi “sevap ve günahı yaratıyor” anlamında olmayıp “açıkladı” demektir ki bu görüş

* KSÜ İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi; ahamit@my.net.com

¹ Necati Öner, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1995, s.31.

² Bkz. İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem (ö.711h.), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1375/1955 ve 1389/1970, III/330-331; Mac Donald, *Kader* md., İslâm Ansiklopedisi., VI/42; Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay. İstanbul 1992, s.318.

³ Bkz. Hüseyin Atay, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ank.1972, s.90; Akbulut, age., 321.

Mücebbire (ya da Mücbire)'nin görüşüne aykırıdır.⁴

Bu durumda “kadr” ve “kader” lafızlarının Mu'tezile tarafından çeşitli anlamlarda kullanıldıklarını görüyoruz. Bu lafızlar ise “kadera” ve “kaddera” kelimelerinden türetilmiş ve birbirine benzer vecihlerde kullanılmıştır. “Mu'tezile, “Allah insanların fiillerini yarattı” şeklindeki âyetleri yorumlamış (te'vîl), “kadera” lafzını da insanın istemini (ihtiyâr) terk etmekle beraber, “faraza” anlamında açıklamış oldukları gibi, “kıyas etti, açıkladı ve kulların fiillerini yaratmaksızın bildi” anlamında da kullanmışlardır.⁵

Kader, “takdîr” demektir; yani fiillerin kendisine nispet edildiği şeyler hakkındaki hükümler bakımından “görüş ve düşünce” dernektir. Kader insana özgü kılınan şeyler hakkında düşünülünce, Allah'ın kaza ve kaderi ile insanın fiillerine taalluk etmez. Sadece *i'lâm*, *ihbâr* ve *beyân* bakımından taalluk eder. Bunun icâb (zorunluluk) anlamında kullanılması, “kulların fiilleri, Allah'ın kaza ve kaderiyledir” sözü gibi doğru olmaz. Bununla *i'lâm* ve *ihbâr* kasdolunur ki doğrusu budur. Eğer *ilzam* kasdedelirse, bu diğer bazı şeylerde geçerli olur. *Halk* (yaratma) kasdolunsa, bu, kulların fiilleri hakkında geçerli olmaz. Aynı şekilde bu durum, *kudret* hakkında da böyledir: Bu, ancak Allah'ın yaptığı ve yarattığı şeyler için söylenir. Fâilin kendisine özgü olanların dışında geçişli olan fiillere özgü kılınmaz. Bu nedenle Yüce Allah'ın yaptığı ve yarattığı her şey için, 'bu O'nun kazasıdır' demek doğru olur.”⁶

Mu'tezile, Kur'ân'daki lafızlardan mezhep ve görüşlerine yarayan lugâvî analizlerle yetinmeyip Resûlullah (a.s.)'ın Hadîs-i Şerifleri, Halifeler ve Sahâbeden rivâyet edilen hitap ve ko-

⁴ Kâsım b. Muhammed b. Ali, *el-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, (Thk.: Albert Nasri Nâder), I. Bs., Dâru't-Tâliâ, Beyrut 1980, s.119.

⁵ Zühdi Hasen Cârullah, *el-Mu'tezile*, el-Mektebetul Ehliye, (II. Bs.) Beyrut 1974 ve Beyrut 1990, s.95.

⁶ Kâdi Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muhîl bit-Teklif*, (Thk.: Josef Hopen), II.bs., Beyrut 1965, I/440; Semih Değim, *Felsefetu'l-Kuder fi'l-Fikri'l-Mu'tezile*, (II. Bs.) -Dâru't-Tenvir, Beyrut 1985, s.60.

nuşmalardan da yararlanmıştı. Mesela, Mu'tezili İbn Ebi'l Hadid, Hz. Ali'nin hutbelerinden birindeki "yarattığını takdir etti ve takdirine göre hükmetti" sözünü şöyle açıklar: "Bunun anlamı; "Allah yarattığı şeyi takdir etti ve onları takdir ettiği şeye göre muhkem kıldı. Takdir ise burada lugâvî olarak "hükümler ve tedbir" anlamında alınıp kullanılmıştır. Bu durumda "işler, amaçlarına ve kendileri için mukadder hudutlarına göre düzenlenmiş oluyor. Bu nedenle Allah şahini av için, atı da binmek için hazırlamıştır. Yine kalemi de yazmak için hazırlamıştır. Bu sözden mutlaka zorlamayı anlamamak gerekir. Aksine Allah'ın irâde ve meşietine göre mecâzî bir açılama biçimi olarak alınmış olması gerekir.⁷ Buradaki kaza ve kaderden maksat ikrâh ve ıztırâr değil, Allah'ın *emri* ve *hükümüdür*.⁸

Mu'tezile, Yüce Allah'ın küfür ve mâsiyyetleri ve kendisi dışındakilerin herhangi bir filini yaratmadığı konusunda görüş birliği içerisinde. Mu'tezile'den sadece Sâlih Kubbe (ö.?), Allah'ın küfür, mâsiyyet ve insan fiillerinin *isim* ve *hükümlerini* yaratmakta olduğunu iddia etmiştir. Mu'tezile, Abbâd b Süleyman hariç, Allah'ın imânı güzel, küfrü de çirkin kıldığını kabul etmiştir. Bunun anlamı: O, "adlandırmayı imâna ait kıldı ve hükümünün de 'güzel' olduğunu bildirdi. Küfrü adlandırdı ve bununda hüküm olarak çirkin olduğunu bildirdi. *Allah kâfir kâfir olarak yaratmamıştır, kâfir kendisi sonra küfre girmiştir, imân için de durum ayrıdır*. Abbâd ise Allah'ın küfrü belli bir yön üzere kıldığını veya kâfir ve mü'mini -kâfir ve mü'min olarak-yaratmış olduğunu inkâr etmiştir.⁹

El-Murteza el-Yemâni'nin, Mu'tezile'nin kudret konusundaki konumunun anlaşılması noktasında; -Mu'tezile'nin insan gücünü öne çıkararak konuya yaklaşmasına karşın-Ehl'i Sünnet'in irâde meselesindeki amacının "Allah'ın mağlub

⁷ İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Beyrut: Daru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, tsz., VI/145-146.

⁸ İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, XVIII/278.

⁹ Bkz. Ebu'l-Hasen el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve'h-tilâfu'l-Musallin*, (Thk.: M. Abdurrahimî), Şam 1994, s.123.

olmayan bir gâlib olması"nı vurgulamak olduğunu ileri sürdüğü bildirilir. Zira ona göre "Yüce Allah, işi üzerinde Gâlib ve Kâdir olandır."¹⁰

Mu'tezile, insan fiillerinin Allah'a izafe edilmesini, yani bu fiilleri yaratanın Allah olmasına dâir düşüncüyü reddederek; Mücebbire'nin aksine, 'Allah insan fiillerini yaratır' şeklindeki bir yorumu kabul etmezler. Ayrıca mâsiyyetler de Allah'ın kudretiyle ya da hükmüyle değildir¹¹ derler.

Onlara göre kader sözü ile "*beyân*" ve "*ihbâr*" kastedilir. Yani işi/durumu *açıklamak* ve onu *ilân* etmektir. Nitekim Yüce Allah "Ancak onun (Hz. Nuh'un) karısı hariç... Bu kadının geride kalıp boğulanlardan olmasını *takdir ettik*"¹² buyurur. Buradaki "*takdir*", bu kadının durumunu "*haber vermek*" ve başına gelmiş olan şeyi "*açıklamak*" olup, bunu yaratması ve buna hükmetmesi değildir.¹³ Burada fiili Allah'a izafe temelinde "*takdir*" (belirleme) olduğunu anlamaya imkân yoktur. Yoksa teklif ortadan kalkardı.

II. Kader Kelimesinin Diğer Anlamları

Bu kelimeyle bazen de "kudret" ve "ahkâm" zikredilir. "Biz her şeyi bir *kader* ile yarattık"¹⁴ âyetiyle de *ilim*, *hetm* (kesinlik), *ecel*, *ahkâm*, *kıyas* ve *mümâsele* (benzeşme) kasdedilir. Bütün bunlar, Mücebbire'nin aksine, Allah'ın kudretiyle bunları yaratması anlamında değildir.¹⁵

Şimdi bu kavramları irdeleyelim:

1. "İlim" anlamındaki kader:

"Şâyet Allah, kulları için rızkı bollastırsaydı, yeryüzün-

¹⁰ M. Kâmil Ahmed, *fi Tefsiri'l-Mu'tezile li'l-Kur'âni'l-Kerim*, Beyrut 1983, s.208

¹¹ Kâsım b. Muhammed Ali, *el-Esâs fi Akâidi'l-Ekyâs*, (Thk.: Albert Nasri Nâder), 1.Bs., Beyrut 1980, s.118

¹² Neml 27/57.

¹³ Bkz. Kâdi Abdulcebbâr, *Mütesâbihul-Kur'an*, (Thk.:Adnân Zerzûr), Kahire 1960, II/471.

¹⁴ Kamer 54/ 49.

¹⁵ Kâsım b. Muhammed b. Ali, *el-Esâs*, 118; Değim, age., 220; Kâdi Abdulcebbâr, *Mütesâbih*, II/606.

de azarlardı. Fakat O, rızkı dilediği kadar (.bikaderin) indiriyor.”¹⁶ Yani bu âyetteki 'kader' sözü 'ölçü' anlamında kullanılmıştır.

Kadı Abdulcebbâr bu âyette geçen “kader” kelimesinin “bildirme” anlamına geldiğini şöyle açıklar: “Çünkü Yüce Allah, kullardan azgınlığın ortaya çıkmaması için kendilerine rızkı bol vermediğini haber vermekte/ bildirmektedir.”¹⁷ Ayrıca Kâdı bu âyetle, küfür ve azgınlığın (bağy) Allah tarafından yaratılmamış olduğunu; bunların, insanların kendi fiilleri (ile ortaya çıkmış) olduğunu bildirir. ¹⁸

2. “Ecel” ve “Hetm” anlamındaki kader:

Ecel: Belli bir süre demek olup, bu sürenin bitimine kadar geçen zamandır. “İşte o suyu *belli bir süreye kadar* (İla kaderin mâ'lûm) sağlam bir yere yerleştirdik.”¹⁹ Ayetinde geçen kader bu anlamdadır.

Hetm: Kesinleşmiş, kararlaştırılmış ve takdir edilmiş bir durum. “Allah'ın emri mutlaka yerine gelecek makdûr bir kadedir. (Ve kâne emrullâhi kâderan maqdûran)”²⁰ âyetinden de kesinlikle, Allah'ın, kullarının fiillerini yaratan olduğu değil, aksine burada Allah'ın emirlerinin mâ'kûl olduğu, yani akla uygun, ölçülü ve anlaşılır olması demektir. Mâkûlun da *muhdes* olması gerekir. Makdûr, fâilin ihdası ve tahkikiyle gerçekleşen şeydir. Mevcudun önceki durumundan makdûr olduğu ve bunun da zikrettiğimiz gibi, 'işlerin olmasını gerektirdiği' anlaşılır.²¹

3. “Ahkâm” (sağlam hükümler) anlamındaki kader:

Kamer sûresi 49. âyette bu anlamda gelmiştir.²² Ayrıca

¹⁶ Şûrâ 42/27.

¹⁷ Kâdı Abdulcebbâr, *Mütesâbih*, II/606; Kâsım b. Muhammed b. Ali, *el-Esâs*, 118.

¹⁸ Kâdı Abdulcebbâr, *age.*, ay.

¹⁹ Mürselât 77/22.

²⁰ Ahzâb 33/38.

²¹ Kâdı Abdulcebbâr, *Mütesâbih*, II/566.

²² Bkz. Kâsım b. Muhammed b. Ali, *el-Esâs*, 118.

herkesin kendi ölçüsünde yaratılmış olduğu da kastedilir. Siyakiyla birlikte okunursa, "herkesin kendi hak ettiği ölçüde azap göreceği" ortaya çıkar. Yani, "Allah'ın fiilleri ölçülüdür"²³ demektir.

Kader kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de çoğu yerde *mikdar*, *ihbâr*, *i'lâm* ve *beyân* anlamlarında da kullanıldığını bildiren Kâdî Abdulcebbar, ilgili âyetleri bütün detaylarıyla açıklar.²⁴

Bu kelime Kur'an'da "masdar" ve "fiil" olarak gelmiştir.²⁵

Kaderin anlamı "takdir" ve "bir şeyi münasib bir durumda koymak"tır. Kadir sûresi birinci âyetin tefsirinde Kâdî Abdulcebbar şöyle der: "Kadr gecesinde indirilmesinin anlamı, onun sonradanlığına delildir ve Allah'ın Kur'an'ı indirmek için "belli bir vakti" seçtiğini gösterir. Çünkü 'bir durumdan başka bir durumda' indirilmesini seçmiştir.²⁶ Yani Allah onu, belli bir zaman diliminde indirmeyi uygun görmüştür. Mu'tezile insanın kaderi konusunda "tesbit ve gözlem rolü" hariç, bütün aktiviteyi Allah'tan olumsuzlar.²⁷

Takdir, bir işin "tesviyesi" hakkında "görüş" ve "düşünce" olup; işin bir plana göre hazırlanması, icraya yönelik önceki samimiyet olunca, insanın da Yaratıcı olarak nitelendirilmesinde herhangi bir sorun yoktur. Mu'tezile yaratmayı takdir olarak kabul eder.²⁸ Kâdî Abdulcebbar da, filin sahibinden *mukadder* olarak çıktığını göz önüne alarak, bu kelimenin hem insan, hem Allah hakkında kullanılabileceğini ileri sürer.²⁹

²³ Bkz. Kâdî Abdulcebbar, *Müşâbih*, II/635-636.

²⁴ İlgili âyetlerden bir kaç: Ra'd,13/17; Neml,27/57; Kamer, 54/49; bkz. Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhit bi't-Teklif* (Thk.: Josef Hopen), 2. Bs., Beyrut 1965, I/420; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Thk.: Abdülkerim Osman), 1. Bs., Mektebetü'n-Nahdâ, Kahire 1965, 1988, s.310; *Müşâbih*, II/431. Ayrıca bkz. Hüseyin Atay, *İslâmın İnanç Esasları*, Ank. 1992, s.217.

²⁵ Bkz. Kâdî 97/1; Kamer 54/49; Mürselât 76/22; Ahzâb 33/38.

²⁶ Kâdî Abdulcebbar, *Müşâbih*, II/697; Değim, age., 58.

²⁷ Watt, W. M., *Hür İrade ve Kader*, (Çev.: Dr. Arif Aytekin), İstanbul 1996, s.87.

²⁸ Bkz. Muhammed Umâra, *el-Mu'tezile ve Müşkilâtü'l-Hürriyeti'l-İnsaniyye*, I. Bs., Beyrut 1972, s.78.

²⁹ Bkz. Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhidi ve'l-Adl*, Kahire 1960-1965, VIII/283.

Bu bağlamda Buhârî ve Müslim'in Sahih'lerinde Hz. Muhammed (a.s.)'in "imân nedir?" sorusuna verdiği iki farklı cevap bulunmaktadır. Bunlardan birinde "kadere imân" geçmediği halde, diğesinde geçmektedir. Bu Hadis-i Şerifler şunlardır:

1-Ebû Hureyre bildiriyor: İmân nedir? sorusuna Resûlullah şöyle cevap verdi: "Allah'a, Meleklerine, Kitaplarına, Allah'a kavuşmaya, Resûllerine imân etmen ve öldükten sonra dirilmeye inanmandır."³⁰

2-Allah'a, Meleklerine, Kitaplarına, Ona kavuşmaya, Resûllerine inanman ölüm sonrası dirilişe ve Kadere imân etmendir."³¹ Bu iki hadisteki "Allah'a kavuşma" ibarelerinden "âhiret" anlamı çıkarılabilir.

İmânın şartları olarak nitelendirilen bu hususlar, birinci Hadiste kader meselesi geçmeksizin altı, ikinci Hadiste ise kader maddesi ile birlikte yediye çıkmaktadır. Ayrıca bazı Hadislerde kader meselesiyle birlikte "hayrın ve şerrin Allah'tan geldiğine iman etmen" eklemesi de bulunur.³² (Eğer Allah'a kavuşma ile öldükten sonra dirilme bir kabul edilirse, birincisinde beş, ikincisinde sayı altı olur).

Bu Hadisler Mu'tezile tarafından kritik edildiği gibi, günümüzün bazı araştırmacılarına göre de mütevâtir değildir.³³ Buna rağmen, kader inancı Müslümanların akidesinde kesinleşmiş gibidir. Hadiste geçen "kadere, hayrın ve şerrin Allah'tan olduğuna inanmanın, bunları "Allah'ın yarattığına inanmak" olarak açıklayıp, ancak "O'nun mutlak iyiyi yarattığı halde mutlak kötüyü yaratmadığını; kötülüklerin yaratıklar arasındaki menfaat çatışmasından doğduğunu"; kaderin "İlâhî nizam ve ölçü" demek olduğunu bildirenler vardır.³⁴ Nitekim bu durumda "Biz her şeyi bir kadere göre yarattık" âyeti, bir

³⁰ Müslim, *Sahih*, 1/5.

³¹ Müslim, *Sahih*, 1/7; Buhârî, *Sahih*, 50/4777.

³² Bkz. Buhârî, *Sahih*, 1/18; Müslim, *Sahih*, 1/28-31: (Bkz. Cibril Hadisi).

³³ Bkz. Atay, *İslâmın İnanç Esasları*, 217-218, vd.

³⁴ Bkz. Atay, *âgü, ây.*

“düzen ve ölçüye göre” yarattık anlamına gelir.³⁵

B. Kaza Kelimesinin Mu'tezile Açısından Kavramsal Çözümlemesi Ve Kader İle İlişkisi

Kaderden bahsederken “kaza” kavramına da değinmek gerekiyor. İnsan özgürlüğü hakkında yapılan bütün çalışmalarla bu konu mutlaka incelenmiş, her şahıs veya mezhep mensubu konuya kendi görüş açısından yaklaşmıştır. Biz ise, mümkün olduğu kadar tarafsız kalmaya özen göstererek, bu konuyu sadece Mu'tezile'nin yaklaşım biçimini vererek açıklayacağız.

“Kaza,” lügatte “emir”, yapılan “bir işin tamamlanması”, bir gayeye yönelik “planlı ve emsalsiz iş yapma”, yapılan bir işi “sağlam ve sanatkârane yapma”, “bildirme”, “bir işi yerine getirme” ve “bitirme”, “sorumluluktan kurtulma” gibi pek çok mânâyı ifâde eder. En meşhur mânâsı “hüküm” olduğu gibi, “ölüm”, “öldürme”, “yaratma”, “infaz” ve “icâb” mânâları üzerinde duranlar da vardır.³⁶

Mu'tezile'nin kaza ve kader anlayışı geleneksel ortodoksi anlayışı temsil eden Ehl-i Sünnet'ten çok farklıdır. Çünkü Mu'tezile'nin kanaatına göre, kulların fiillerinin yaratılmasının Allah'a izafeti kabul edilemez. Ama Allah'ın fiilleri için, “Allah'ın kaza ve kaderiyledir” denilmesi Mu'tezile'ye göre de câizdir. Çünkü Allah'ın fiilleri, Kâdir ve Mürîd olması itibarıyla Allah'ın zâtı ile ilişkilidir.³⁷

Şu âyette “ilâm” ve “ihbâr” anlamında kullanılmıştır: “Biz kitapta İsrailoğulları'na; ‘sizler yeryüzünde iki defa fesat çıkaracak ve büyük bir kibre kapılacaksınız’ diye bildir-

³⁵ Kamer 54/49.

³⁶ Bkz. Kâdi Abdulcebbar, *el-Muğni*, VIII/283; Hüdâverdi Adam, *Muhyiddin b. el-Arabî'ye Göre Kaza ve Kader*, Sakarya 1998, s.164; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1412/1912, XI/209; Kaza bina, kader onun temelidir. (Bkz. age., ay.); Firuzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut 1413/1913, 1708.

³⁷ Kâdi Abdulcebbar. *Serh*. 771-772.

dik.(Kaza).”³⁸

Kâdı Abdulcebbar bu âyet hakkında şöyle der:

“Yüce Allah, gelecekte fesadın ortaya çıkacağını istikbal, kazayı da mazi kipinde (vech) üzere açıklamıştır. Eğer bu kaza kelimesi “halk”/yaratma anlamına alınsaydı, bu doğru olmazdı. Çünkü kaza lafzı “ilâ” ile teaddi ederse (geçişli olursa), “haber”demek olur. Bununla fiil kastedilirse, ‘ilâ’nın dışında bir şeyle geçişli olur. Yada herhangi bir harfle geçişsiz olur. Durum böyle olunca, bununla açıkça yüce Allah’ın, onların “ortaya çıkan” fesadlarını haber vermiş olduğu görülmektedir. Bu bir maslahat örneği olmaya da delildir ve inkâr edemeyeceğimiz bir husustur.

Mu’tezile, Kur’ân’da geçen kaza ve kader kelimelerinin anlamını “*beyân, i’lâm, ve ihbâr*” olarak yorumlar. Mesela Kâdı A. Cebbâr şu âyeti bu mealde açıklar: “*Ve lâkin liyakzıyellahu emran kâne mefulen*”=“Fakat Allah gerekli olan emri kaza etmek için böyle yaptı”³⁹ Her “meful (ortaya çıkan iş)” hakkında, bunun “i’lâm” ve “ihbâr” anlamında Allah’ın kazası olduğu söylenir. Bu ister mücmel, ister mufassal olsun böyledir.⁴⁰

Yine Hicr sûresi 66. âyet olan “sabah çıkarlarken mutlaka onların (Lut kavmi)kökü kesilmiş olacak diye ona (Lut’a) bu durumu kaza ettik ” İlâhi kelâmındaki kaza kelimesi de i’lâm ve ihbâr (bildirme ve haber verme)dir. Önde gelen müfessirlerin bir bölümü bu “kaza”nın “bir şeyden boşalmak, bir işi bitirmek, o şeyi sonuna ve gayesine erdirmek” olduğunu bildirmişlerdir. Mu’tezile bilginleri de irâde özgürlüğü konusunda bunu görüşlerine delil getirmişler; Allah’ın kulların fiillerini –tamamen-yaratmadığını ve gerçekte bu fiilleri kaza etti demenin aklen doğru olmayacağını söylemişlerdir. Bu durumda, bu fiillerin durumlarının “bilinmesi” açısından “ihbâr etme” oldu-

³⁸ İsrâ 17/74.

³⁹ Enfâl 8/42.

⁴⁰ Bkz. Kâdı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VIII/313; *el-Muhît*, 420; *Serh*, 771, M. K. Ahmed, agc., 204.

ğu ortaya çıkar. "Ayrıca kaza, vâciblerin ve emirlerin mükellefi bağlayıcı olması hakkında da söylenebilir. Çünkü bağlayıcılık (ilzam), ihbârdan daha kesindir. Bunun için Mu'tezile bilginleri, kulların fiillerinin *kayıtlanmadığını* ileri sürüp, Allah'ın kazasıyla olduğu hususunu da mutlak görmemişlerdir. Bu, bozuk bir görüşe meydan vermemek ve din hakkında bunun uygun olmadığını göstermek içindir."⁴¹

Bütün bunlara kıyasla, gerçekte kulların fiillerini "tamamlanmış" anlamında Allah kaza etmiştir denemez. Çünkü bu fiiller "tamam olarak" yaratılmamıştır. Tamam olma durumu, "Allah'ın fiilleri" ve bunlar hakkındaki "Allah'ın haberleri" hakkında söylenir."⁴²

"Kaza" sözcüğü "*icâb (emir)*"da kastedilir: "Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi, anne ve babaya da iyilik etmenizi emretti.(Kaza)."⁴³

Mu'tezile'ye göre kaza ve kaderden maksat, "Allah'ın fiillerinin kendisinden 'mukadder olarak' meydana geldiğidir. Kaza, fiilin bitmesi ve tamam olmasıdır: Nitekim âyette "Böylece Allah onları, iki günde yedi gök olarak yarattı (kaza) ve her göğe kendi işini (vazifesini) vahyetti"⁴⁴ buyrulur. Kâdı A. Cebbar, kazanın "fesad"a taalluk etmediğini ileri sürerek şöyle demiştir:

"Şüphesiz biz Allah'ın "halk", "icad", "takdir" ve "tedbir" anlamındaki fesadı kaza eder görüşünü reddediyoruz. Çünkü böyle bir anlayışta hamd ve zemmin (övme ve yerme)nin ortadan kaldırılması ve teklifin lüzumsuzluğu söz konusu olduğu gibi, bunda bozgunculuğa rızanın ya da kazasına rıza gerek-meyen şeylerin bulunduğu anlayışı da var olmuş olur."⁴⁵

Kazanın yukarıdaki kullanım şekillerinden başka, bazı

⁴¹ Kâdı Abdulcebbar, *Mütesâbih*, II/431; M. Kâmil Ahmed, age., 205.

⁴² Kâdı Abdulcebbar, age, 432.

⁴³ İsrâ 17/23.

⁴⁴ Fussilet 41/12.

⁴⁵ Kâdı Abdulcebbar, *Mütesâbih*, II/456.

âyetlerde “mütearîf” anlamda hakikat, diğer bazı yerlerde ise “isbat” gibi kullanılmıştır.⁴⁶

Kaza, lügatte “bir şeyin bitirilmesi, sonuna erıştırilmesi ve o şeyin sonuçlanmasıdır.”⁴⁷ Bu nedenle “haber” anlamında kullanılırsa, bir işin hallini/çözümüne bağlandığını gösterir. Mesela, hâkimin hükmüne göre gerekli olan şey için “kaza” denilir. Allah ile ilgili olan şeyler için “maslahatın gerektirdiği bir hususta, O’nu tamamen yaratması bağlamında “buna hükmetti (yaptı, bitirdi)” denir. Nitekim Neml sûresi 78. âyette “Rabbin aralarında hükmünü yerine getirdi.(kaza)” buyuruluyor.⁴⁸ Bu durumda Kadı’nın dediği gibi “haber”i “kaza” ile nitelendirmek mümkün değildir. Ancak haber verilen şey hususunda bu anlam gerekli oluyorsa, hâkimin haberi için ‘bu kazadır’ denilir. Başkasının haberi hakkında ise söylenmez.⁴⁹

Kâdı A. Cebbar, insan fiillerinin Yüce Allah’a izafe edilemeyeceğini şöyle ispat eder: “Eğer kulların fiilleri Yüce Allah’ın kaza ve kaderiyle olsaydı, bunların hepsine râzı olmak gerekirdi. İçinde küfür ve ilhadın bulunması dolayısıyla da küfre rıza küfür olur(du).”⁵⁰

Bu konuda İmâm A’zâm Ebû Hanife’nin de (ö.150/867) benzer yaklaşımları vardır. Ebu Hanife’ye göre Allah kafir için küfrü dilemiş, ama kafire küfrü emretmediği halde ondaki küfürü yaratmıştır. Allah, emrettiği ve emrine göre gerçekleştirilen her şeyden razıdır ama, dilediği her şeyden razı değildir. Razı olmadığı, ama Allah’ın iradesi dahilinde insanların yaptığı küfür ve masıyyet türü fiillerinden dolayı da kullarına azap eder. Söz gelimi Allah herkese imanı emretmiş, ama bir kısım insanların İslam’a girmemesi, bir kısmının da girmesi O’nun iradesi

⁴⁶ Kâdı Abdulcebbâr, *Şerh*, 770.

⁴⁷ Kâdı Abdulcebbâr, *Mütesâbih*, II/431.

⁴⁸ Kâdı Abdulcebbâr, *Mütesâbih*, II/432.

⁴⁹ Bkz. Kâdı Abdulcebbâr, *Mütesâbih*, II/432.

⁵⁰ Kâdı Abdulcebbâr, *Şerh*, 771.

dahilinde gerçekleşmektedir.⁵¹ Yalnız burada şöyle bir fark vardır: Ebu Hanife ve daha sonraki Sünnî düşünürlerin çoğu, küfür ve masiyet türü bütün fiillerin irade edeni ve yaratanı olan Allah'ın bunların işlenmesine rızası yoktur. Mu'tezile alimleri ise bu fiillerin ne irade, ne de yaratma yönünden Allah'a izafe edilemeyeceği kanaatindedir.

Kaza ve kader lafızları hakkında Mu'tezile Kur'an'da tek-life hak kazanma konusunu açıklığa kavuşturmuştur.

Zemahşerî de Allah'ın 'Levh'te yazdığı sözlerin, insanların haklarında sâbit olduğunu bildirerek, "bunun *mâlûm* bir yazma olup, *mukadder* ve *murâd* bir yazma olmadığını" ileri sürer.⁵² Yani Allah bunları bilmekte, fakat bu bilgi onlar hakkında belirlenen ve istenen şeyler olmamaktadır.

Mu'tezile'den olsun veya olmasın hiçbir Müslüman Allah'ın bilmediğini söylemez ve söyleyemez. Ama Allah'ın daha önceden ezelde bilmesi, insanın irâdesini zorlamış olmaz mı sorusu ortaya çıkıyor. "Şöyle bir misâl ile Allah'ın bilgisinin insanı mecbur etmediği açıklanabilir: Balıklar denizde doğup, büyüüp yaşamakta ve ölmektedir. Denizin içinde istediği gibi hareket etmektedir. Deniz onun hareketini tayin etmemekte ve onu zorlamamaktadır. İşte Allah'ın ilmi de böyledir. Onda geçmiş ve gelecek yoktur. İnsanın bütün hareketleri ve işleri Allah'ın ilminin içindedir. O'nun bilgisinin dışında değildir."⁵³ Allah'ın ilminin, insanların ilimleri gibi algılanamayacağını ifâde eden ve insan fiillerinin "O'nun belirlediği alan içerisindeki serbest davranışlar" anlamına geldiğini ihsas ettirmeye çalışan büyük müfessir ve mütekellim Zemahşerî ile benzer açıklama biçimi ortaya koyanlar da vardır.⁵⁴ Zemahşerî'den tam üç asır

⁵¹ Bkz. Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ebsat* (İmam-ı A'zâm'ın Beş Eseri içinde) (Çev.: Mustafa Öz), İstanbul 1992, Arapça kısmı: s. 59-60

⁵² Bkz. Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer el-Hevârizmî (ö.538/1143), *el-Keşşâf 'an-Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil fî Vücûhi't-Te'vil*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, tsz., II/87.

⁵³ Atay, *İslâm'ın İnanç Esasları*, Ankara 1992, s.219, 220.

⁵⁴ Bkz. Atay, a.g.e., ay.

önce yaşamış, Mu'tezile önderlerinden Ebû'l-Huzeyl el-Allâf bu konuda şöyle diyor: "Şüphesiz Yüce Allah Kur'an'ı kâfirler aleyhine huccet olsun diye indirdi, lehlerine hüccet olsun diye değil. Şâyet bu âyetlerle (cebrî çağrıştıran âyetler) sizin (Cebrîler) zikrettiğiniz şeyler kasdedilseydi, Araplar Nebi (a.s.)'ye şöyle derlerdi: "Allah kalplerimizi mühürlemiş olduğu halde, bize imânı nasıl emredersin?! İçimizde Allah küfrü yarattığı halde bizi küfürden nasıl engellersin?" Böyle bir durum nübüvveti küçük düşürücü ve yericî en güçlü delillerden biri olmuş olurdu! Bu böyle olmayınca, amaçlanan şeyin sizin (Cebrîler) söylediklerinizden başka olduğunu bilmiş olduk"⁵⁵

Mu'tezile'nin önem verdiği en önemli mesele kader meselesidir. Bu meselenin kendine özgü pratik bir özelliği bulunmaktadır. Bu konuya giren diğer meseleler de önemli olmakla birlikte biz bunun pratik yönünü açıklıyoruz. Çünkü hem bu âlemde hem diğer âlemde kişinin gidişatı buna bağlıdır. İnsan fiilinin ne olduğunu, kaynağını ve hükümsel ölçülerinin bütün yönleriyle ortaya çıkışını araştırmaya yönelten mesele kader meselesidir.⁵⁶

İnsan fiili, her hangi birine nisbet edilmeye imkan veren her hangi bir izafetten öznel olarak bağımsız olursa, bu fiilin üzerinde bir kudretin olması gerekir. Zira fiil yokluk halinden, gerçeklik alanına çıkmak için bir kudrete muhtaçtır. Bu, "üzerinde bir başka kâdirin bulunduğu şeydir."⁵⁷ İnsan fiili aslında bir "kadr", yani bir "değer" ve "ölçü" dür. Yapıcısı ile ilişkisi bakımından bir değeri ve ölçüsü vardır.

İşte onlar "kader" ile "kadr" ve "kuder" (kudretler-güçler) kavramları arasında böyle bir bağlantı vardır.

Mu'tezile kaza ve kaderi, Allah'ın fiilleri kabul edip, bunun O'ndan "mukadder" olarak, yani belli bir "ölçü" ve "düzen"

⁵⁵ Şeyh Sâlih el-Mukbilî el-Yemânî (ö.1108/1695), *el-İlmü's-Sâmiḥ fî İsrâ'îl-Hakki ale'l-âbâi ve'l-Mesâyih*, Kahire 1318 h., s.243.

⁵⁶ Zühdi Hasen Cârullah, *el-Mu'tezile*, II. Bs., el-Mektebetü'l-Ehliyye, Beyrut 1974, s.110.

⁵⁷ Kâdî Abdulcebbâr, *Şerhu'l-Usulî'l-Hamse*, 324, 408.

içerisinde meydana geldiğini ileri sürer. Kaza ise onlara göre *fulin bitirilmesi*dir. Nitekim “Yedi göğü iki günde bitirdi. (kaza)”⁵⁸ buyurulmuştur. Buna göre kazanın, 1-İşin sonuçlanması, 2-“İcâb” (emir=farz kılma)⁵⁹, 3-“İlân” ve “ihbâr”(bildirme)⁶⁰, olmak üzere üç mânâsı vardır.⁶¹ Kader “kudret ve hükümler” anlamındadır.⁶² Kamer sûresi 49. Âyetteki “Biz her şeyi bir kadere göre yarattık” sözünü Cebriler gibi anlamayan Mu'tezile, bu âyetin-öncesine bakarak “Cehennem ile cezalandırılmayı hak edenlerin her birinin *kendi hak ettiği ölçüde* azaplandırılacağını ifade ettiğini” kabul eder. Yine bu âyet genele tahmil edilirse, Yüce Allah'ın sehv ve gaflet ile değil, ölçülü (mukadder) olarak iş yaptığının anlaşılması gerektiğini ileri süren Mu'tezile, bunun da O'nun ilmi ve hükümleriyle ortaya çıktığını savunur.⁶³ “İlân ve ihbâr” anlamındaki “kaza” ile “kader” kelimeleri bu noktada aynı anlama gelerek örtüşmektedir. Hz Lût'un karısının “geride kalıp boğulanlardan olmasını takdir ettik”⁶⁴ âyetinde geçen 'kadderna' (takdir ettik) ifâdesini de, yukarıda bildirilen kaza kelimesinin üçüncü anlamında olduğu gibi, meydana gelmiş olan bir işi “haber vermek,” onun durumunu “beyân etmek” olarak açıklanır.⁶⁵

Mu'tezile “kaddera” ve “kadera” (takdir etti ve ölçtü-biçti) kavramlarının insan için de kullanılabileceğini uygun görür.⁶⁶ Furkan sûresi 2. Âyette geçen “O her şeyi yaratmış ve takdir etmiştir” ifâdesinin anlamının ise “Allah'ın, kulların fiillerini ihdas etmeyip, onları takdir ettiğini (kadderaha), onları tedbir ettiğini (deberraha) ve durumlarını açıklamış (beyyene

⁵⁸ Fussilet 41/ 12.

⁵⁹ İsrâ 17/23.

⁶⁰ Bkz. İsrâ 17/4.

⁶¹ Bkz. Kâdî Abdulcebbar, *Müşâbih*, II/456.

⁶² Kâsım b. Muhammed b. Ali, *el-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, (Thk.: A. Nader), I. Bs., Dâru't-Tâli'a-Beyrut 1920, s.118.

⁶³ Bkz. Kâdî Abdulcebbar, *Müşâbihu'l-Kur'an*, II/235-236.

⁶⁴ Neml 27/57.

⁶⁵ Bkz. Kâdî Abdulcebbar, *Müşâbih*, II/431.

⁶⁶ Bkz. Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhit*, I/440; Kâsım b Muhammed, *Kitâbu'l-Esâs*, 118.

ahvâleha) olduğunu ileri sürer.

Mu'tezile kendi görüşlerini açıklarken kullandığı lafızlara çok dikkat ederek, bu lafızların lugâvî ve ıstılâhî kullanımları arasında ayırım yapar. Onlar iki anlam farkını verirken çok ayrıntıya giderler. Fakat genelde ıstılâhî anlamı tercih ederler. Bir lafzı açıklarken lugâvî tahlillerle onu doyurmaya ve desteklemeye çaba gösterirler. En sonunda da onu kendi zihni tasavvurlarına ve fikri durumlarına yarayacak bir konuma sokarlar. Müteşâbih âyetlerde ise, sadece lugâvî yönünü alırlar. Yaptıkları yorum bu lugâvî yönü aşmaz. Kâdı Abdulcebbâr olsun, diğerleri olsun; Allah'ın Kitâbı'nda bulunan yorumlarının iki temel dayanağı vardır: Bunlar: Akıl ve lügattir.⁶⁷

Mu'tezile, Arap diline ve lügatine hâkimdi. Bu yüzden akli yorumlarında (te'vil) bundan çok yararlanmışlar; âdetla lafızları kendilerine boyun eğdirmişlerdir! Ayrıca onlar eski Arap şiirlerinden de yararlanıp; görüşlerini kuvvetlendirmişler; böylece bu yöntemle 'kader' lafzının da insanların fiillerinin önceden belirlenmesi demek olmadığını açıklamışlardır.

Kâdı Abdulcebbâr "*halk* (yaratma)" lafzının görünüşte, "*kaddera*" ve "*debbera*" yı gerektirip; lügatte, "şunu yaptı ve ihdas etti"biçimindeki bir anlamı gerekli kılmadığını (icâb) ileri sürerek, bir şairin şu beytinde geçen "*haleka*" kelimesinin "tedbir ve takdir" (planlama) anlamına geldiğini ispat etmeye çalışır: "*Ve le ente tefrî mâ ħalakte. Ve ba'zu'l-kavmi yehluķu sūmme lâ yefrî*". (ولأنت تفري ما خلقت و بعض القوم يخلق ثم لا يفري)

Anlamı: "Şüphesiz sen yarattığını (planladığını) çok ilginç(acaip) yapıyorsun. Bazıları yaratıyor (planlıyor), fakat sonra da ilginç yap(a)mıyor."⁶⁸ "Allah her şeyin yaratıcısıdır. Öyleyse O'na kulluk ediniz"⁶⁹ âyetinde geçen 'yaratma' kelimesinin anlamının, Allah'ın *cisimlerdeki nimetleri yaratması* ve bunun da onlardaki *lezzetlerle ilgili* olup; insanların fiilleriyle ilgi-

⁶⁷ Bkz. Kâdı Abdulcebbâr, *Müteşâbih*: Mukaddime Kısmı, I/45.

⁶⁸ Bkz. Kâdı Abdulcebbâr, *Müteşâbih*, I/251-253.

⁶⁹ En'am 9/102

si bulunmadığını bildiren Kâdı Abdülcebbâr, ilgili âyetin, haki-katte ibâdetin lüzumuyla ilgili olduğunu ileri sürer.⁷⁰

Buna göre takdir, halk (yaratma) anlamına gelmemektedir. İşte bu bağlamda ve bu mânâya uygun düştüğü için Mu'tezile düşünürleri insana 'hâlık' demişlerdir. Nitekim her insan kendi işini takdir eder, gereken önlemini (tedbir) alarak, yapacağı işin sonucunu düşünür.

İbn Ebi'l-Hadîd, Hz Ali'nin hutbelerinde geçen "Fe kaddera mâ hâleka fe ahkema taqdîrahu" (فقدّر ما خلق فأحكم تقديره) cümlesini, "Allah, yarattığı şeyleri takdir etti ve takdirini de sağlam olarak hükme bağladı" şeklinde açıklamıştır. 'Takdir' burada, "hüküm" ve "tedbir" demektir. Bu da, "işleri sonuçlarına ve kendileri için mukadder hudutlarına göre yönlendirme" anlamındadır. Nitekim Yüce Allah, şahin kuşunu avlamak, atı da binilmek üzere yaratmış, kalemi de yazmak için hazırlamıştır. Bu sözden mutlak cebir anlaşılmamalıdır. Bunlar Yüce Allah'ın irâde ve meşietinin nüfuzunu açıklama bağlamındaki mecazlardır.⁷¹ O halde kaza ve kaderden kasdedilen ikrâh (baskı) ve ıztırâr (zorlama) değil, "Allah'ın Emri ve Hükümü'dür."⁷² Mu'tezile'nin 'el-Kadr' ve 'el-Kader' lafızlarına ve bundan türetilmiş 'kadera' ve 'kaddera' fiillerine değişik mânâlar verdiğini görüyoruz. Bu lafızlar birbirine benzer şekillerde kullanılıyor. Ayrıca onlar insana da halk (yaratma) ve icâd (buluş) yetkisi tanımışlardır. Çünkü bir şeye gücü yetenin, bu şey (maktûr) üzerinde etkisinin olması gerekir kanısında olmuşlardır. Bu etkinin varlık için belirlenmesi gerekir. Çünkü fiilin oluşumu varlıkla olur, varlığa bitişik ve beraber bir nitelikle olmaz.⁷³

Kaza ve kader'e, hayr ve şerriyle birlikte imân etmeyi farz kılma hususunda vârid olan Hadîs-i Şeriflere gelince: Kâdı

⁷⁰ Bkz. Kâdı Abdülcebbâr, *Mütesâbih*, ay.

⁷¹ İbn Ebi'l Hadid, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, C. II, cüz: 6, 145-146.

⁷² İbn Ebi'l-Hadîd, age, C. IV, cüz: 18, s. 278.

⁷³ Bkz. Cârullah, age., 95; Değim, age., 63.

Abdulcebbâr 'şerr' kavramını 'zarar' olarak açıklamıştır. Kadı, zarar lafzının zahiren alınması durumunda, 'kabîh' (çirkin iş) anlamına geleceğini, bunun da Allah'a izafe edilmesinin doğru olmayacağını söyler. Eğer zarardan, kabîhin dışında bir şey kasedersek, sahiplerine Allah'ın bir bedeli olarak karşılığında bir sevap bulunan elemeler ve hastalıklar gibi bunların bu anlamda Allah'a izafesi câiz olur.

Yaşlı bir adam Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'nin karşısına geçerek; Kitap (Kur'ân)'ta Allah'ın kazasına râzı olmayı vâcib kılan haberleri zikretmişti. Eğer şer ile zarar kasededilirse, hayır ve şerri Allah'ın yarattığını söylemenin câiz olduğu bildirildi. Yok eğer bu 'şer' lafzı ile kabîh (çirkin iş) kasededilirse, bunun Allah'a izafesi doğru olmaz. "Menfaat ve zarar verir" sözü-nü bu bağlamda O'na itlak etmek câizdir. Çünkü zarar, 'çirkin iş yapmak' anlamına gelmez.⁷⁴

Mu'tezile düşüncesinde "kader" ve "kadr" kavramları, hem Allah hem de insan için söz konusu olmaktadır. Onların düşüncesinde yaratma, takdirden başka bir şey değildir. Bu anlamdaki yaratma ya da takdir, "ilk defa ortaya çıkarma, bir şeyi ilk yapma (ibda') demek, yani her hangi bir maddeden ve önceki bir misâli olmaksızın bir şeyi yaratma anlamında değildir.⁷⁵ İbda' ya da ibtida' sadece Allah'ın fiilidir. "Allah her şeyin yaratıcısıdır"⁷⁶ âyetinde geçen yaratmadan maksat, *kitâbet*, *delâlet* ve *beyân* ile bütün fiillerde ortaya çıkan ve bütün fiillere yayılan 'takdir' demektir. Ya da "nimetlerde sonradan meydana gelen lezzet vs. gibi şeyler" olup, bu, mübalağa yoluyla bütün lafza ait kılınmış olmaktadır. "Allah, sizi ve yaptıklarını yarattı"⁷⁷ sözü ile Yüce Allah, mâmûlu (yapılan nesneyi=putu) kasetmiş ve yapılan putları (mâmûlleri) kötülemeyi hedeflemiştir. Bunlar da oyulup-yontulmuş tahta veya taş gibi putlardır. Yoksa âyette zikredilen o topluluk taş olan fiillerine

⁷⁴ Bkz. Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muhîr*, I/439.

⁷⁵ Bkz. İbn Ebi'l-Hadid, age., C. II, Cüz: 6, 146.

⁷⁶ En'âm 6/ 102.

⁷⁷ Saffât 37/96.

tapmıyorlardı. Bu kelime, örfi olarak da kendisi üzerinde yapılan amel için yaygın olarak kullanılmaktadır. Mesela, bu, 'sivacının veya marangozun işidir' denir. Burada amaç yapılan iş, yani ortaya konulan somut bir şeydir. Buna ilişkin âyetler ve onlar hakkında irâd olunan sözler uzundur.⁷⁸

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in kendilerine delil olarak kabul ettikleri bir çok âyet vardır. Yukarıdaki âyetin siyak ve sibâkindan Mu'tezile'nin daha delilli ve daha tutarlı bir yol izlediği ortaya çıkıyor. Ancak Kur'ân-ı Kerim'e tarafsız bir yöntemle baktığımızda, bunun her yerde aynı anlamı taşıdığını görmüyoruz. Yani "yaptıklarınızı size haber verir."⁷⁹ "Yaptıklarınızdan haberdardır."⁸⁰ "Yaptıklarınız sebebiyle azabı tadın."⁸¹ "Yaptıklarınızı görüyor."⁸² "Yaptığınız şeylerden başka bir şekilde karşılanmazsınız."⁸³ "Allah, sizin yaptıklarınızın çoğunu bilmez sandınız"⁸⁴ "İstediğinizi yapın! O yaptıklarınızı görüyor"⁸⁵ gibi bir çok âyet farklı bağlamlarda kullanılmıştır.

İslam düşüncesinde kader konusunda Mu'tezile'ye en yakın görüşler ileri sürenler Mâtüridilerdir. Zira bunlar da Kader'i şöyle tanımlarlar: "Husn ve kubh, yarar ve zarar ne varsa her şey ezelde Allah'ın *tahdididir*". Kaza ise; "hükümlerde ziyadesiyle birlikte olan bir fiil"dir.⁸⁶ Tahdid, "tanımlama" demektir. Buna "belirleme" anlamı verilirse, cebr olur. Halbuki Mu'tezile gibi Mâtüridiler cebr anlayışına karşıdırlar.

Mâtüridiler 'kaza'nın, kulun fiilleri ve ihtiyârında etkisi olmadığını ileri sürmüşlerdir. Çünkü kaza, 'kâdî'nin sıfatıdır. Sıfat, birini bir işe mecbur kılmadığı gibi, Allah'ın kaza ve kaderi, kullarını mecbur kılmaz. Kulların fiilleri Allah'ın kazası ile

⁷⁸ Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muhît*, 1/439.

⁷⁹ Ankebût 29/8, Lokman 31/15; Zümer 39/7.

⁸⁰ Lokmân 31/29; Ahzâb 33/2.

⁸¹ Secde 12/14.

⁸² Ahzâb 33/9; Sebe 34/11.

⁸³ Yasin 36/54; Saffat, 35/39.

⁸⁴ Fussilet 41/22.

⁸⁵ Fussilet 41/40.

⁸⁶ Seyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'ul-Fevâid*, Mısır 1317 h., s.28.

olsa da, O, kimseyi buna mecbur etmez.

Mâtüridîler bu konuda Mu'tezile'ye yakın durmakla birlikte, Ehl-i Sünnet Mezhebi'nin gerekli kıldığı belirli sınırları koruma ve gözetme noktasında ise Eş'ârilere daha yakındırlar. Mesela Mâtüridîler, ihtiyâr (seçme özgürlüğü) meselesinde, insanın hür-mükellef olduğunu kabul ettiler, fakat Eş'âriilerin "kesb" nazariyesine de yakın durdular. Allah'ın, hikmeti kendi zâtına vâcib kıldığını kabul eden Mâtüridîler, O'nun mûtilere sevab, âsilere de azab vereceğini ileri sürmüşlerdir. Mu'tezile de bu sorunu, Allah üzerine vacip kılma yönüyle ele almıştır. Mâtüridîlerle, Mu'tezile arasındaki bu farklılık ve ihtilafın lafzî olduğunu görüyoruz.⁸⁷ Bu konuyla ilgili olarak bazı araştırmacılar da, Mâtüridîlerin "gizli Mu'tezile" olduğunu ileri sürmüş-tür.⁸⁸

Eş'arilerin önemli ismi Bâkıllânî, kaza ve kader kavramlarının bir çok anlamlarını verir. Ona göre kaza 'yaratma' anlamına geldiği gibi, 'ihbâr' (bildirme), 'kitâbe'(yazma) ve 'ilzam'(emir) anlamlarına da gelir. Sonuçta Allah'ın mâsiyyetleri kaza ettiğini, fakat emir ve ilzam yönüyle değil, halk, ihbâr ve i'âm yönüyle bunları takdir ettiğini bildirir. Kâdı Ebu Bekir el-Bâkıllânî, Allah'ın kaza ve kaderine râzı olmak gerektiğini ileri sürerek; insan fiillerini, yaratma yönüyle Allah'a nisbet etmiştir. Yalnız Bâkıllânî bu hususta şöyle bir ayırım yapar: "Biz Allah'ın yaratması olan kazasına râzı oluyoruz. Bu bizim istediğimiz ve O'nun râzı olduğumuz şeyi bize "emrettiği" şeydir. Bize yasaklamış olduğu şeyden ise râzı olmayız. O'nun önüne geçmez ve hükmüne itiraz etmeyiz. (Bizim için) Allah'ın kazası olan küfür ve mâsiyetlere râzı oluyorlar denirse, onlara şöyle cevap veririz: Biz kazaya rızayı *genel* anlamda kullanıyor, bütün Müslümanların genel olarak söylediği gibi, belirsiz hususlarının ayrıntısına girmiyoruz. Müslümanlar "eşya (varlıklar)

⁸⁷ Bkz. Abdülkerim Osman, *Nazariyyetu't-Teklif*, Mısır 1317 h., s.350.

⁸⁸ Bkz. Louis Gardet ve George Anawati, *Felsefetu'l-Fikri'd-Dini*, (Arapçaya çev.: Şeyh Subhî Sâlih ve Ferid Cibr), Beyrut 1967, I/197.

Allah ındır" derler, fakat "çocuk Allah ındır, sahıbe, zevce ve şerik O'nundur diyerek ayrıntıya girmezler. Halk yok olur ve bătıl olur denir, fakat Allah'ın delilleri bătıl olur denmez." İşte buna benzer hususlarda bir yönden kullanılır, bir yönden kullanılmaz."⁸⁹

Bâkıllânî gibi ilk Eş'ârîlerin birçoğu, 'Allah'ın kaza ve kaderine rıza' sözünü kullanmışlardır. Ancak Bâkıllânî bu işi bir nedene bağlamaya çok çaba göstermiştir. İnsani yönden ise, insanın bu yaratıcılık özelliği, bütün baskı ve dış zorlamalardan bizzât bağımsız olarak şuurunda tecelli eder. "İnsan, Allah tarafından yaratılmış, fakat O'nun tarafından kurulmamıştır. Kısaca insan bilinçli, sorumlu ve hür bir varlık olup, Allah'ın yeryüzündeki "halifesi"dir." ⁹⁰

Böylece insan iş yaparken kendi zâtının kendine ve çevresine odaklanması ışığında dış âlemi bilip tanımaya ve onu kendine göre anlamlandırmaya ve ona şekil verebilecek bir donanımına sahip olan üstün ve şerefli bir varlıktır.

Sonuç:

Sonuç olarak, Mu'tezile bilginleri, sanıldığı gibi aksine kaderi tümünden reddeden bir anlayışa sahip olmayıp; sadece insan fiillerinin Yüce Allah tarafından "daha önceden *belirlenmesi* ve *yaratılması* anlamındaki insan özgürlüğünü sınırlandıran ya da yok sayan kader anlayışlarını reddetmiş, kainatın ve içindeki varlıkların oluşumu ile *insan irâdesi dışında gelişen olaylar bağlamındaki kaza ve kader anlayışını* ise kabul etmiştir. Fakat günümüz Müslümanlarının yüz yıllardır etkisinde kaldığı Cebriler ve Eş'ârîlerin aksine, Mu'tezile kelamcıları insana Tanrı karşısında çok geniş bir özgürlük alanı bırakarak, insanın kendini gerçekleştirmesi, ilerletmesi ve yüceltmesinin

⁸⁹ Bkz. Kâdı Ebu Bekir el-Bâkıllânî, *et-Temhid (Temhîdu'l-Evâil ve Telhîsu'd-Delâil)*, (Yay.: Mekârisi), Beyrut 1957, s.327; Değim, age., 65-66.

⁹⁰ Ahmet Akbulut, "Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri", AÜİFD., Ank. 1992, Sayı:33, 129-153; bkz. Bakara 2/30; Sad 38/26; Zemahşerî, *Keşşâf*, I/62; Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI/4093; Hüseyin Atay, "Allah'ın Halifesi İnsan", AÜİFD., Ank.1970-1972, Sayı: XVIII/74.

yolunu açmışlardır. Mu'tezile bilginleri, evrenin oluşum seyri, tabiattaki varlık düzeni, dengesi ve işleyişi hakkında İlâhi takdiri kabullenirlerken, insanın kendi isteğine bağlı eylemlerini gerçekleştirme hususunda tamamen özgür ve bu tür eylemlerinden de sorumlu bir varlık olduğunu ileri sürerek farklı bir Tanrı-insan ilişkisi geliştirmişlerdir.

Buna göre insan kendi doğasına uygun bir seçme yeteneğine sahiptir, iyi veya kötü olarak nitelendirilen işleri kendi isteği doğrultusunda gerçekleştirir, kendi kaza ve kaderi de bu husustaki, tercih veya seçeneğine uygun olarak ortaya çıkar.

Kaynakça

- Abdulkerim Osman, *Nazariyyetu't-Teklif*, Mısır 1317 h..
 Adam, Hüdâverdi, *Muhyiddin b. el-Arabî'ye Göre Kaza ve Kader*, Sakarya 1998.
 Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasi Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, Birleşik Yay.
 İstanbul 1992.
 Akbulut, *Allah'ın Takdiri Kulun Tedbiri*, AÜİFD., Ank. 1992, Sayı:33.
 Atay, Hüseyin, *İslâmın İnanç Esasları*, Ank. 1992.
 Atay, Hüseyin, *Kur'an'a Göre İman Esasları*, Ankara 1972
 Bâkîlânî, Kâdı Ebu Bekir el-, *et-Temhid (Temhidu'l-Evâil ve Telhisu'd-Delâil)*, (Yay.: Mekârisi), Beyrut 1957.
 Cârullah, Zühdi Hasen, *el-Mu'tezile*, el-Mektebetul Ehliye, (II. Bs.)
 Beyrut 1974 ve Beyrut 1990.
 Değim, Semih, *Felsefetu'l-Kuder fi'l-Fikri'l-Mu'tezile*, (II. Bs.) -Dârû't-Tenvir, Beyrut 1985.
 Eş'arî, Ebu'l-Hasen el-*Makâlâtu'l-İslâmiyyin ve'h-tilâfu'l-Musallin*, (Thk.: M. Abdulhamid), Şam 1994.
 Firuzâbâdi, Mecdüddin Ebu Tâhir Muhammed b. Yâkub, *el-Kâmûsu'l-Muhîd*, Beyrut 1413/1913.
 Gardet, Louis ve Anawati, George, *Felsefetu'l-Fikri'd-Dînî*, (çev.: Şeyh Subhi Sâlih ve Ferid Cibr), Beyrut 1967.
 Hevârizmî, Ebû'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer el-, *el-Keşşâf 'an-Hakâiki Çavâmizi't-Tenzil ve'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil*, Dârû'l-Ma'rife, Beyrut, tsz.
 İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, Beyrut: Daru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, tsz., c.VI.
 İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemaluddin Muhammed b. Mükerrrem,

Lisânu'l-Arab, Beyrut

1375/1955, Beyrut 1412/1912, XI/209.

Kâdî Abdulcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muhîr bi't-Teklif*, (Thk.: Josef Hopen), II.bs., Beyrut 1965.

-----, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, (Thk.: Abdülkerim Osman), I. Bs., Mektebetü'n-Nahdâ, Kahire 1965.

-----, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîdî ve'l-Adl*, Kahire 1960-1965, VIII/283.

-----, *el-Muhîr bi't- Teklif* (Thk.: Josef Hopen), 2. Bs., Beyrut 1965;

-----, *Müşâbihul-Kur'ân*, (Thk.: Adnân Zerzûr), Kahire 1960;

Kâsım b. Muhammed b. Ali, *el-Esâs li Akâidi'l-Ekyâs*, (Thk.: A.Nasri Nâder), I. Bs., Dâru't-Tâlia, Beyrut 1980.

Mac Donald, *Kader* md., MEB. İslâm Ansiklopedisi. VI/42;

Mahmud Kâmil Ahmed, *Fî Tefsiri'l-Mu'tezile li'l-Kur'ânî'l-Kerim*, Beyrut 1983.

Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Ankara 1995.

Şeyhzâde, Abdurrahîm b.Ali, *Nazmu'l-Ferâid ve Cem'ul-Fevâid*, Mısır 1317 h..

Tunç, Cihat, *Sistematik Kelâm*, Kayseri 1994.

Umâra, Muhammed, *el-Mu'tezile ve Müşkiletü'l-Hürriyeti'l-İnsaniyye*, I. Bs., Beyrut 1972.

Watt, W. Montgomery., *Hür İrade ve Kader*, (Çev.: Dr. Arif Aytekin), İstanbul 1996..

Yemânî, Şeyh Sâlih el-Mukbilî el-, *el-İlmu's-Şâmih fî İsâri'l-Hakki ale'l-âbâi ve'l-Meşâyih*, Kahire 1318 h.